

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-05>
УДК 930.253:352(477.54/.62-21)(091)"16/17"

Сергій Кушнарєв

кандидат історичних наук

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.s.cuschnarev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2076-9904>

**ФУНКЦІОНУВАННЯ АПАРАТУ З'ЇЖДЖИХ ІЗБ
ТА КОМПЛЕКТУВАННЯ ПРИКАЗНИХ АРХІВІВ
У МІСТАХ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
В XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ**

Стаття присвячена вивченню особливостей формування та функціонування архівів приказних ізб у містах Слобідської України в XVII — на початку XVIII ст. Заселення Слобожанщини протягом XVII ст. призвело не лише до поширення приказної бюрократії, а й до створення нових видів документації, типової саме для досліджуваного регіону. В роботі подано детальну характеристику функціонування інституту приказних піддячих, які безпосередньо створювали документи на місцях та виступали головними зберігачами документів, що їх вилучали з обігу. Введення до наукового обігу опису приказного архіву Чугуєва

Як цитувати: Кушнарєв, С. Функціонування апарату з'їжджких ізб та комплектування приказних архівів у містах Слобідської України в XVII — на початку XVIII століття. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 66, 2024, с. 114-131. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-05>

How to cite: Kushnarev, S. The Functioning of the Apparatus of Prykaz Chambers and Development of Prykaz Archives in the Towns of Sloboda Ukraine, 17th to Early 18th Centuries. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 114-131. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-05> (In Ukrainian)

© Кушнарєв С., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

за 1640-ті рр. (найдавнішого з відомих) дозволяє проаналізувати бюрократичну процедуру, яка супроводжувала закладення нового міста, відведення земельного фонду, створення місцевої адміністрації. Автор дослідження дійшов висновку про те, що якість комплектування та ефективність функціонування місцевих приказних архівів залежала виключно від особистих якостей воєводи чи піддячих. Якщо за неналежне виконання своїх безпосередніх повноважень приказні службовці могли бути піддані покаранню, то документів, які би регулювали сферу архівної справи в діяльності місцевої адміністрації, не існувало до останньої третини XVII ст. Дослідження описів архівів з'їжджих ізб дозволяє твердити про їх величезну роль у повсякденному житті міста. Від збереження та ефективного використання документів залежала як державна політика з освоєння й оборони нових територій, так і життя пересічної людини, яка в умовах прикордоння потребувала якнайшвидшого забезпечення землею та грошовим жалуванням. У статті зроблено огляд сучасних архівних фондів та колекцій, які містять діловодну документацію приказних ізб Слобідської України досліджуваного періоду, та вказано на перспективи їх подальшого залучення до наукового обігу.

Ключові слова: Слобідська Україна, бюрократія, з'їжджа ізба, воєвода, піддячий, архів, XVII–XVIII ст., приказна система.

Історія заселення та господарського освоєння в XVII — на початку XVIII ст. території Слобідської України вихідцями з Речі Посполитої, Гетьманщини та Московії, нерозривно пов'язана зі створенням та функціонуванням осередків приказної бюрократії. Виконавчим органом воєводського управління в містах Слобідської України стали з'їжджі (приказні) ізби¹. Вони були місцем, де воєвода приймав населення міста та повіту з різних повсякденних питань, а також діловодною установою, нижньою ланкою системи приказної бюрократії, що створювала і зберігала низку різноманітної документації.

Історію формування приказних архівів розглянуто в працях М. М. Оглобліна (Ogloblin 1886), Д. І. Багалія (Bahaliy 1893; Bahaliy 1918), В. Д. Юркевича (Yurkevych 1928), В. М. Глаз'єва (Glaz'ev 2000) та ін.

¹ Терміни «приказна ізба» та «з'їжджа ізба» у XVII ст. позначали одну й ту саму державну установу.

Дослідники торкалися проблем організації приказного діловодства, вивчали персональний склад дяків та піддячих, пропонували принципи класифікації документів. Серед спеціальних робіт варто відзначити дослідження В. Д. Юркевича, який вперше звернув увагу на «розпорошення місцевих приказних архівів між центральними архівосховищами» (Yurkevych 1932, 13) та зробив спробу систематизації інформації про архівні колекції з історії заселення Слобідської України.

Частина документів з'їжджих ізб була опублікована (часто безсистемно та без належних коментарів) у XIX — на початку XX ст. (Bahaliy 1893; Miller 1902). Недоліком публікацій є те, що вони охопили не всі види діловодної документації. Водночас цінність опублікованих джерел полягає в тому, що більшість оригінальних колекцій, з якими працювали дослідники, було втрачено в першій половині XX ст.²

Слід також відзначити, що особливості формування та комплектування архівів, а також особливості функціонування з'їжджих ізб міст Слобідської України з певними специфічними рисами в соціальній структурі, адміністративному підпорядкуванні та управлінні спеціально не розглядалися. Аналіз складу документації приказних архівів та специфіки роботи піддячих дозволить проаналізувати принципи формування архівів у зазначеному регіоні, а також визначити коло повноважень приказних службовців та городових воєвод, встановити значення архівів з'їжджих ізб у фінансовому, господарському, судовому, адміністративному житті Слобідської України.

Приказна ізба являла собою простору дерев'яну рублену будову. У сметній книзі міста Салтів за 1696 р. вона описана як зруб з двома кімнатами й тюремним приміщенням у підвалі. Скрині (короби), покриті сукном, слугували піддячим письмовим столом і своєрідним сейфом (Kushnar'ov 2019, 202–203). Найцінніші документи зберігали під замком.

² Не збереглася більша частина колекції приказної документації (т. зв. «Чугуївське листування»), з якою працювали Філарет (Гумілевський) та М. Петров. Втрачено колекцію графа Толстого, яка зберігалася в Одесі та містила прибіл. 100 стовпців документів з приказних архівів міст Слобідської України.

Головним ініціатором створення більшості документів був воевода. За потреби він міг направити матеріали розшуків або запити про надання інформації до центральних приказів. Під час підготовки таких запитів активно послуговувалися матеріалами місцевих архівів. Отже, архів з'їжджої ізби постійно використовували: доповнювали, оновлювали, документи копіювали. Зазначимо, що приказні архіви на місцях не були самостійним установами. Їх створення та наповнення безпосередньо залежало від особистих та адміністративних якостей воеводи і піддячих.

Основну роботу з ведення діловодства було покладено на приказних службовців — піддячих і судових виконавців (приставів). Піддячі були професійними діловодами, які забезпечували функціонування з'їжджих ізб. Вони складали формуляри документів, переписували їх, копіювали, займалися організацією листування з приказами чи сусідніми містами з різноманітних повсякденних питань. Піддячі також формували, описували й зберігали архіви. За свою службу вони отримували грошове або хлібне жалування, могли верстатись помісними землями (Kotkov, Larionova 1982, 371). Цікаво, що піддячі в низці міст Слобідської України були переважно представниками місцевих служилих корпорацій. Наприклад, 1698/1699 р. у Вовчанську піддячі Дем'ян Присяжний та Семен Гретчин були «міської служби черкасами». Піддячий з Валок Іван Гусев належав до корпорації городових черкас, а посаду обіймав «за градським вибором» (RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 175, ark. 674-zv.). Чугуївський площадний піддячий (дячок) Антон Жаков, що служив з 1680 до 1699 р., був із гулящих людей (Demidova 2011, 195). Бачимо й випадки, коли на посаду піддячого в слобідських містах зводили представника столичної бюрократії. Наприклад, чугуївським піддячим з 1686 р. був «із недорослів» Лаврентій Тихонович Протопопов. За свою службу він отримував платню в 5 руб. щорічно (TsDIAK, f. 1791, op. 1, spr. 6, ark. 120). Його подальша доля — цікавий приклад стрімкого кар'єрного зростання: в 1695 р. — піддячий Посольського приказу, в 1702 р. — бере участь в Архангельському поході (закладення Новодвинської фортеці) у свиті Петра I, у березні 1710 р. з піддячих стає дяком Посольського приказу, а 1714 р. ми бачимо його на посаді

посольського секретаря під час дипломатичного візиту Д. Бестужева-Рюміна до столиці Османської імперії (RDADA, f. 158, op. 1, op. 2). Проте такі персоналії для приказної бюрократії Слобожанщини є радше винятком. Активне залучення до роботи в з'їжджих ізбах місцевих служилих людей може свідчити не лише про значний рівень їх грамотності, а й про певну місцеву традицію діловодства. Аналіз документів, насамперед сметних книг, показує відмінність у методах складання формулярів, подачі та написання тексту в кожному слобідському місті.

Указом від 1697 р. почали регламентуватися вимоги до піддячих щодо ведення та зберігання архівних справ: «справи робити і берегти з усіляким острахом і дбайливістю» (пер. з рос.)³ (Ogloblin 1886, 15). У разі втрати документів або недбалого зберігання чи використання архіву піддячі могли бути піддані службовому розслідуванню («розшуку») або штрафу (Ogloblin 1886, 14–51). Своєрідною формою звітності піддячого про його роботу за рік були описи документів архіву, які додавали до сметних книг та розписних списків.

На значущість архіву в повсякденному житті міста вказує практика чергувань біля приказної ізби нічних сторожів чи самих піддячих. Протягом 1698–1699 рр. у Харкові бачимо приказних сторожів, які виконували функції з охорони з'їжджої ізби в нічний час (RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 175, ark. 660zv.).

Головним джерелом для вивчення особливостей комплектування та функціонування приказних архівів служать сметні книги та розписні списки, які складали воєводи для звітності перед центральними наказами. Сметні книги створювали щорічно, а розписні списки — у разі зміни воєвод у місті. Окремі сметні книги та розписні списки було введено в науковий обіг у різний час. Проте значну частину документів до цього часу не публікували.

Серед різноманітної інформації про життя міста та повіту цей вид діловодної документації нерідко містив переліки документів, що зберігалися в з'їжджих ізбах. Крім детальних описів самих

³ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

документів, сметні книги та розписні списки наводять інформацію про способи зберігання та комплектування архівів.

Найдавніший опис приказного архіву на теренах Слобідської України зберігся в розписному списку Чугуєва за 1640 р. Оскільки місто виникло 1638 р., то віднайдений опис є переліком документів, що відклалися в перші місяці існування міста та утвердження воєводської адміністрації. Зокрема, в чугуївському приказному архіві зберігалось 76 грамот царя Михайла Федоровича, зміст яких встановити неможливо. Іншу чугуївську документацію можна розділити за такими групами: листування воєвод з центральними приказами та воєводами найближчих міст («Чорнові відписки, які писані до государів в Москву про різні справи. Відписки, які писані з різних міст від воєвод служилим людям стрільцям і козакам, їх дружинам, дітям і животам за воєводськими руками»); десятні роздач жалування та верстання («Роздаточні десятні жалування черкасам і руським людям дітям боярським, козакам і стрільцям які були в минулому 147 році в Чугуєві на службі при воєводі князеві Петру Щетініну привозу піддячого Михайла Ключарева. Десятні жалування в 147 році чугуївським черкасам при воєводі князеві Петру Щетініну привозу піддячого Григорія Смолянінова. Роздаточна десятня жалування чугуївським черкасам гетьману Яцку Остренину з товаришами в минулому 148 році при воєводі Петру Щетініну привозу піддячого Осипа Карпова за князя Петрова рукою Щетініна» та ін.); поручні записи («Поручні записи жалування, яке було роздано в 147 році при Максимі Лодиженському і піддячому Томилі Перфільєву»); строельні книги («Строельні книги дворовим і городним⁴ місцям. Книги строельні пашенної землі та всяким угіддям строєння Максима Лодиженського і піддячого Михайла Ключарева за їх руками. Строельні книги дворовим і городним місцям дітям боярським, козакам і черкасам Михайлу Карпову з товаришами за князя Петровою рукою Щетініна. Строельні книги соборним попом і чугуївським черкасам, що дано їм в животинний пригін місцях і на пасіки ... в різні роки і строельні книги торговим людям під амбари

⁴ Мається на увазі ділянка землі при садибі для вирощування овочів.

за рукою князя Петра Щетініна. Строельні книги зведенням козакам, стрільцям і пушкарям дворовим і городним місцям 148 року» та ін.); документи щодо організації військової справи («Роздаточні книги піщалам, що роздано чугуївським черкасам і руським людям в різні роки») (RDADA, f. 210, op. 4, spr. 214, ark. 12zv.–21zv).

Розлогий опис архіву іноді дозволяє отримати уявлення про зміст документів, які на сьогоднішній день давно втрачені. Наприклад, одна з архівних справ має назву «Поручні записи про чугуївських черкас про Івашку Жданова та Омелянка Ондрєєва прізвиськом Книш в тому, що вони з товаришами ходили в степ і зайшли в Запороги, а із Запорог прийшли знову на Чугуїв, а товариші їх залишилися в Запорогах» (RDADA, f. 210, op. 4, spr. 214, ark. 18zv.–19). Загальна кількість документів, що відклалися в приказній ізбі Чугуєва за три неповні роки існування міста, налічувала 107 найменувань.

Список документів приказної ізби міста Салтів зберігся в сметній книзі за 1696 р. Серед них: «указні грамоти про всякі справи з Білагорода та з полків від бояр та воєвод, відписки та пам'яті, та чолобитні, вершені та не вершені справи. Салтова міста строельні книги Зосіма Маслова 173 та 174 років. Книги межові Салтова міста від Білагорода та від Харкова землі та сінних покосів. Книги розбірні думного дяка Семена Титова салтівцям всяких чинів людям. Книги розбірні думного дяка Михайла Прокоф'єва і дяка Юхима Кошеєва салтовцям всяких чинів людям 203 року» (Kushnar'ov 2019, 206). Опис архіву Сум за 1698/99 р. є більш лаконічним: «в приказній ізбі великого государя всякі указні грамоти та місту Суміну строельні та доходні книги всяким припасам» (RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 175, ark. 761zv.). Так само описано й архів міста Вольного в 1654 р.: «государевих про всякі справи до колишніх воєвод 599 грамот і старих поручних по стрільцям 25 грамот» (RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 34, ark. 131zv.–132). Архів валуйської приказної ізби у 1681 р. був більш різноманітним та містив такі документи: «указна грамота з Приказу Великої Казни про митні та кабацькі доходи. Указні статті у зошитах про митні та кабацькі доходи. Грамоти про всі справи за нинішній 189 рік, 25 грамот. Боярських відписок про всі справи, що надіслано

в 189 році, стовп, та з міст стовп же, від воевод і приказних людей. Книги оброчні лавочним та ковальським грошам. Книги розходу зелейної та свинцевої казни. Книга чиновна печатна, що приводять до віри. Судних не вершених справ і очних ставок і допросів 8 справ, і допроси Новосільського повіту селян-втікачів. Переводні кримського хана і солтанів колги Селіма-паші 4 листи, та з Криму статейний список піддячого Гаврили Михайлова та дьяка Герасима Долгова великого государя грамота запечатана на аркуші за двома печатками» (*Rospisnyye knigi goroda Valuek, 176–177*).

Наведені переліки документів дозволяють зрозуміти принцип відбору справ для тривалого зберігання в архіві з'їжджої ізби, а також заповнити інформаційні лакуни, які виникли внаслідок втрати архівних комплексів у пізніші часи. Крім того, аналіз описів дозволяє стверджувати, що справи поточного діловодства зберігалися разом із документами, які вже були вилучені з обігу. Очевидно, в архів передавали та додавали в описи ті документи, які були потрібні для складання різноманітних довідок.

Склад документів приказних архівів визначався завданнями, які покладалися на воеводу в управлінні містом та повітом. Окрім воеводської адміністрації (ізби), у місті функціонували установи, які воеводі підпорядковувалися опосередковано. До них ми можемо віднести митні та кружечні двори⁵. Свої архіви вони передавали або безпосередньо до центральних приказів, або до архівів з'їжджих ізб. В результаті накопичення документів приказа ізба згодом ставала центральним архівом того чи того міста та його повіту. Окрім матеріалів місцевого діловодства, архіви з'їжджих ізб поповнювалися листуванням воевод із центральними приказами та воеводами сусідніх міст. Оскільки міста Слобідської України нерідко були центрами для організації посольських обмінів з кримськими татарами⁶, до архівів потрапляли документи, пов'язані з дипломатичною службою.

⁵ Кружечний двір — шинок, кабак.

⁶ Одним із центрів проведення обміну посольствами та полоненими у XVII ст. були Валуйки.

М. М. Оглоблін, вивчаючи комплектування приказних архівів, виокремив кілька видів документів за способом зберігання: у вигляді стовпців і стовпчиків, книг і зошитів, зв'язок та згорток. Місцем зберігання виступали дерев'яні та луб'яні короби, ящики, скрині та козуби (Ogloblin 1886, 42–43). На нашу думку, більш практичним є розподіл документальних комплексів архівів з'їжджих ізб на три групи, залежно від місця їх створення. До першої групи належать документи, надіслані в регіони з центральних приказів. До цих документів відносимо указні грамоти та відписки з Белгородського розряду (з 1658 р.). Указні грамоти адресували воєводам, і їх формуляр складався з двох частин — викладення суті справи у відповідь на попередню чолобитну та резолюції за предметом листування. За такою самою схемою складали відписки з Белгородського розряду воєводам на місця. Цінність цього виду приказної документації в тому, що указна грамота часто містить детальний переказ попереднього листування, яке могло тривати між регіоном і столицею досить довго. У разі втрати вихідної документації основний зміст листування можна відновити за документами, що збереглися або у фондах з'їжджих ізб, або у фондах центральних приказів.

Друга група документів — пам'яті приказних ізб з сусідніх міст (DAVO, f. y. 8, op. 3, spr. 54, ark. 1–3). Вони містять детальну інформацію з господарських питань, організації військової справи, оборони регіону від татарських набігів тощо. Структура пам'яті була така: спочатку викладали причину, через яку пам'ять була написана, потім описували конкретні шляхи для розв'язання того чи того питання.

Третя група — документи, що створювали на місцях, у самих з'їжджих ізбах. Перелік документів цієї групи досить різноманітний. До них належать копії (чернетки) вихідної документації, що виникла внаслідок листування з наказами — воєводські відписки, та з сусідніми містами — пам'яті. Одним із найбільш цінних документів цієї групи є воєводські щорічні звіти — сметні книги та розписні списки. На початку кожного нового року розписи надсилалися до Розрядного приказу. Вони містили докладну інформацію про стан оборонних споруд міста та повіту, про наявність та стан артилерії,

порохових та хлібних запасів, відомості про чисельність та соціальний склад населення (з іменними списками) тощо. Наприклад, у сметній книзі Чугуєва за 1692 р. названо такі категорії населення: піддячі, діти боярські, копійщики, рейтари, стрільці, станичники, козаки, пушкарі, виноградні садовники, казенні теслярі. Разом зі служилими людьми переписано їх найближчих родичів (дітей, племінників, інших родичів чоловічої статі) (Smetnye knigi goroda Chugueva, 8–31).

До третьої групи також належить облікова документація — книги. Фінансове та господарське життя міст відображають книги, пов'язані із землекористуванням та землеволодінням — отказні, межові, переписні, дозорні, мірні, прибутково-витратні, роздаточні, митні, кабацькі (DAVO, f. y. 8, op. 1, spr. 26, ark. 1–7; DAVO, f. y. 8, op. 3, spr. 55, ark. 1–32). Також в архіві зберігалися копії строїльних книг — докладні описи фортифікаційних укріплень, що їх складали після завершення будівництва чи ремонту. Часто строїльні книги містили виписки з писцевих книг про наділення служилих людей помісною землею.

Значний масив третьої групи документів архівів з'їжджих ізб представлено матеріалами судових справ: чолобитні служилих людей за кримінальними та цивільними провадженнями (DAVO, f. y. 8, op. 2, spr. 14, ark. 1–4), записи (протоколи) розпиток, допитів (під тортурами чи без) та обшуків (DAVO, f. y. 300, op. 1, spr. 4, ark. 1–2), матеріали очних ставок, поручні записи (TsDIAK, f. 1791, op. 3, spr. 33, ark. 1–6). Особливо цікавими, з потужним інформаційним потенціалом, є «сказки» з різноманітних питань (про службу, сімейний стан, розмір окладів тощо) служилих людей та новоприбулих переселенців (TsDIAK, f. 1791, op. 1, spr. 126, ark. 1–12). Ці документи передусім стосуються залюднення Слобожанщини вихідцями з Правобережної України та Гетьманщини. Переселяючись на нове місце, вони отримували дозвіл воєводи, який супроводжувався створенням різних видів документації: поручних записів, «сказок» про місце виходу та сімейний стан (TsDIAK, f. 1791, op. 2, t. 1, spr. 29, ark. 22–24), чолобитних про межування земельних наділів (TsDIAK, f. 2111, op. 1, spr. 1, ark. 1–3) тощо. Наприклад, в одному з документів з архіву чугуївської з'їжджої ізби за 1643 р. міститься докладна інструкція новоприбраним служилим людям — з якою

метою вони поселені, які обов'язки на них були покладені, як вони повинні поводитися в побуті та на службі (RDB, Viddil rukopysiv, f. 343, op. 2, spr. 4, ark. 1–9).

На сучасному етапі приказні архіви, точніше їх залишки, розпорошені між різними архівосховищами. Велика колекція документації з'їжджих ізб міст Слобідської України зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві. Окремі фонди за період з 1638 до 1719 рр. утворюють документи чугуївської, сумської, острогозької, нежегольської, вольновської, торської, зміївської, ізіумської та межирічської приказних ізб. Загальна кількість архівних справ, що відклалися у згаданих фондах, налічує понад 500 одиниць зберігання. У Російському державному архіві давніх актів зберігаються документи валуйської, полатівської, недригайлівської, краснопільської, нежегольської, салтівської, хотьмизької, чугуївської, корочанської, миропільської та яблонівської з'їжджих ізб за період 1642–1719 рр. загальною кількістю понад 700 одиниць зберігання. У Державному архіві Воронежської області сформовано фонди острогозької, топольської, валуйської та полатівської з'їжджих ізб за 1656–1710 рр. загальною кількістю понад 800 одиниць зберігання.

Значний комплекс документів чугуївської та корочанської з'їжджих ізб збережено в «Колекції актів П. П. Шибанова» (RDB, Viddil rukopysiv, f. 343). Чугуївські документи представлені 128 одиницями зберігання за 1640–1688 рр. Основний масив колекції становлять грамоти з центральних приказів чугуївським воєводам, воєводські відписки та листування між воєводами сусідніх міст. Документи корочанської з'їжджої ізби (165 одиниць зберігання) представлені воєводськими відписками та листуванням між воєводами з військових та господарських питань за 1646–1687 рр.

Розпорощення приказної документації по різноманітних архівних фондах і колекціях відбувалося з низки причин. В імперській Росії значна частина документів з'їжджих ізб зберігалася, крім губернських архівних установ, у приватних та відомчих колекціях. Наприклад, було сформовано окремі колекції приказної документації кінця XVI — початку XVIII ст. у Воронежі, Курську, Харкові зокрема зусиллями

Губернських вчених архівних комісій. Великий комплекс документів приказного діловодства було зібрано з ініціативи приватних осіб та органів місцевої влади⁷. У радянські часи документи, що пережили роки революцій та громадянської війни, були включені до фондів центральних та крайових (обласних) архівів. Внаслідок низки адміністративних перетворень окремі фонди неодноразово передавали з одного архіву до іншого. Такі дії призвели не лише до знищення чи втрати документів, а й до створення фондів, що дублювали один одного в різних архівосховищах.

Отже, з'їжджі ізби в містах Слобідської України були виконавчим апаратом воєводського управління. Вони відігравали роль посередника між владою та місцевим суспільством, були місцем перетину державних та приватних інтересів. Оскільки адміністративне управління було нерозривно пов'язане з діловодством, у з'їжджих ізбах формувався та зберігався архів, який був у віданні піддячих.

Вивчення приказної документації дозволяє зробити висновок, що діловодство місцевих установ не було уніфіковано та мало свої особливості. Насамперед воно спиралося на усталену традицію приказного діловодства, хоча й мало унікальні риси, пов'язані з адміністративним та соціальним устроєм Слобідської України. Різноманітність діловодної документації залежала також від наявності тієї чи іншої служилої корпорації в місті й повіті. Крім того, на характер створюваних у з'їжджій ізбі документів безпосередній вплив мали особливості заселення та господарського освоєння того чи того регіону: наявність великого міського центру та повіту навколо нього, наявність монастиря, близькість до зони прямого зіткнення з кочівниками тощо. Зміст та принципи комплектування архівів місцевих установ залежали значною мірою від особистих якостей піддячих та воєвод. Заходів щодо уніфікації діловодства та комплектування архівів у досліджуваному регіоні починають вживати лише на зламі XVII–XVIII ст.

⁷ Значний масив приказної документації зібрали, описали та опублікували М. І. Второв у Воронежі, Д. П. Міллером та Д. І. Багалій у Харкові та ін. На жаль, частину документальних колекцій на сьогодні безповоротно втрачено.

Видове розмаїття документації архівів з'їжджих ізб створює перспективи для досліджень у сфері соціальної історії та історії повсякденності, просопографії та генеалогії. В рамках розглянутих документальних комплексів перспективним вбачається вивчення всіх різновидів приказних документів, зіставлення їх між собою на певному історичному етапі. Це дозволить вивчати кожен конкретний документ у взаємозв'язку з його оточенням та обставинами створення. За такого підходу виникає перспектива вивчення культури діловодства — систематизації, принципів відбору документів для подальшого зберігання, процедури складання формулярів документа тощо. Комплексне вивчення архівів приказних ізб Слобідської України дозволить виявити основні моделі поведінки різних соціальних верств в умовах історико-географічного та культурного прикордоння.

Список джерел та літератури / References

Bahaliy, D. I. *Istoriia Slobids'koi Ukrainy*. Kharkiv, 1918. (In Ukrainian)

Багалій, Д. І. *Історія Слобідської України*. Харків, 1918.

Bahaliy, D. I. *Novye materialy dlja istorii Slobodskoj Ukrainy. Sbornik HIFO*, t. 5, 1893, s. 172–280. (In Russian)

Багалей, Д. И. *Новые материалы для истории Слободской Украины. Сборник ХИФО*, т. 5, 1893, с. 172–280.

Demidova, N. F. *Sluzhilaja bjurokratija v Rossii XVII veka (1625–1700). Biograficheskij spravocchnik*. Moskva, 2011. (In Russian)

Демидова, Н. Ф. *Служилая бюрократия в России XVII века (1625–1700). Биографический справочник*. Москва, 2011.

Derzhavnyj arkhiv Voronez'koi oblasti (DAVO), f.y. 300. Topol's'ka prykazna izba, op. 1, spr. 4. *Doprosnye rechi zhitelja goroda Topoli Luk'jana Voblikova po obvineniju v vorovstve, kviten' 1701 roku*, ark. 1–2. (In Russian)

Державний архів Воронезької області (ДАВО), ф.и. 300. Топольська приказна ізба, оп. 1, спр. 4. *Допросные речи жителя города Тополи Лукьяна Вобликова по обвинению в воровстве, квітень 1701 року*, арк. 1–2.

DAVO, ф.у. 8. Valujs'ka prykazna izba, оп. 2, spr. 14. Chelobitnaja valujskogo stanichnogo ezdoka Sidora Chobotova na polkovogo kazaka Andreja Bocharova s obvineniem v ubijstve batraka Ivana Fedora i rassprosnue rechi otvetchika i svidetelej, 1672 rik, ark. 1–4. (In Russian) ДАВО, ф.и. 8. Валуйська приказна ізба, оп. 2, спр. 14. Челобитная валуйского станичного ездока Сидора Чоботова на полкового казака Андрея Бочарова с обвинением в убийстве батрака Ивана Федора и расспросные речи ответчика и свидетелей, 1672 рік, арк. 1–4.

DAVO, ф.у. 8. Valujs'ka prykazna izba, оп. 1, spr. 26. Mernaja i otkaznaja kniga, sostavlennaja na lishnie zemli i «dikoe pole», syskannye po chelobit'ju valujchan Kuz'my Leshkova s tovarishhi, berezen' 1694 roku, ark. 1–7. (In Russian)

ДАВО, ф.и. 8. Валуйська приказна ізба, оп. 1, спр. 26. Мерная и отказная книга, составленная на лишние земли и «дикое поле», сысканные по челобитью валуйчан Кузьмы Лешкова с товарищи, березень 1694 року, арк. 1–7.

DAVO, ф.у. 8. Valujs'ka prykazna izba, оп. 3, spr. 54. Nakaznaja pamjat' valujskomu voevode Gavriile Pasynkovu ob izmerenii «dikogo polja» v Valujskom uезде i sostavlenii mernyh i otkaznyh knig, serpen' 1702 roku, ark. 1–3. (In Russian)

ДАВО, ф.и. 8. Валуйська приказна ізба, оп. 3, спр. 54. Наказная память валуйскому воеводе Гавриле Пасынкову об измерении «дикого поля» в Валуйском уезде и составлении мерных и отказных книг, серпень 1702 року, арк. 1–3.

DAVO, ф.у. 8. Valujs'ka prykazna izba, оп. 3, spr. 55. Perepisnaja kniga valujchan — rabotnyh ljudej, byvshih u gorodovogo stroenija v g. Azove i Tagan-Roge, 1707 rik, ark. 1–32. (In Russian)

ДАВО, ф.и. 8. Валуйська приказна ізба, оп. 3, спр. 55. Переписная книга валуйчан — рабочих людей, бывших у городского строения в г. Азове и Таган-Роге, 1707 рік, арк. 1–32.

Glaz'ev, V. N. Kompleksy dokumentov o naznachenii voevod v Razrjadnom prikaze v konce XVII veka. *Istochnikovedenie: poisk i nahodki* [Source Study: Search and Finds], vyp. 1, 2000, s. 100–109. (In Russian)

Глазьев, В. Н. Комплексы документов о назначении воевод в Разрядном приказе в конце XVII века. *Источниковедение: поиск и находки*, вып. 1, 2000, с. 100–109.

Kotkov, S. I., Larionova, A. P. Materialy Korochanskoj prikaznoj izby. V: *Istorija russkogo jazyka: Issledovanija i teksty*. Moskva, 1982, s. 370–384. (In Russian)

Котков, С. И., Ларионова, А. П. Материалы Корочанской приказной избы. В: *История русского языка: Исследования и тексты*. Москва, 1982, с. 370–384.

Kushnar'ov, S. S. «Horod Saltov rublen dubovoj na kamennoj poshve...»: mista Slobids'koi Ukrainy v prykaznij dokumentatsii XVII st. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka. Serii «Istoriia»* [Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History], vyp. 1, 2019, s. 202–222. (In Ukrainian)

Кушнар'ов, С. С. «Город Салтов рублен дубовой на каменной пошве...»: міста Слобідської України в приказній документації XVII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Серія «Історія», вип. 1, 2019, с. 202–222.

Miller, D. P. Arhivy Har'kovskoj gubernii. *Sbornik HIFO*, t. 16, 1902, s. 197–450. (In Russian)
Миллер, Д. П. Архивы Харьковской губернии. *Сборник ХИФО*, т. 16, 1902, с. 197–450.

Ogloblin, N. N. *Provincial'nye arhivy v XVII veke*. Sankt-Peterburg, 1886. (In Russian)
Оглоблин, Н. Н. *Провинциальные архивы в XVII веке*. Санкт-Петербург, 1886.

RDB (Rosijs'ka derzhavna biblioteka), Viddil rukopysiv, f. 343. Shybanov P. P. (1864–1935): kolektsiia (1585–1735), 437 od. zb., opysy. (In Ukrainian)

РДБ (Російська державна бібліотека), Відділ рукописів, ф. 343. Шибанов П. П. (1864–1935): колекція (1585–1735), 437 од. зб., описи.

RDB, Viddil rukopysiv, f. 343. Shybanov P. P. (1864–1935): kolektsiia (1585–1735), op. 2, spr. 4. Gramota chuguevskomu voevode Ivanu Nikiforovichu Bestuzhevu o vydache chuguevskim sluzhilym ljudjam «dlja ih bednosti i razorenija» i novopribrannym kazakam i strel'cam denezhnogo zhalovan'ja na 1643 god, janvar' 1643 goda, ark. 1–9. (In Russian)

РДБ, Відділ рукописів, ф. 343. Шибанов П. П. (1864–1935): колекція (1585–1735), оп. 2, спр. 4. Грамота чугуевському воеводе Ивану Никифоровичу Бестужеву о выдаче чугуевским служилым людям «для их бедности и разорения» и новоприбранным казакам и стрельцам денежного жалования на 1643 год, январь 1643 года, арк. 1–9.

Rosijs'kyj derzhavnyj arkhiv davnikh aktiv (RDADA), f. 158. Prykazni spravy novykh lit, op. 1, op. 2. Imenni pokazchiky, 1700–1719 roky. (In Ukrainian)

Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 158. Приказні справи нових літ, оп. 1, оп. 2. Іменні показчики, 1700–1719 роки.

RDADA, f. 210, op. 4, spr. 214. Chuguevskij rospisnoj spisok 149 goda; Verstal'naja desjatnja chuguevcev, detej bojarskich, verstan'ja v Chugueve voevody kn. P.I. Shhetinina 148 goda; Desjatnja denezhnoj razdachi chuguevskim detjam bojarskim i kazakam, razdachi v Chugueve voevody Grigorija Iv. Kokoreva 149 goda; Desjatnja denezhnoj razdachi chuguevskim pushkarjam, razdachi togo zhe voevody 149 goda; Razdatochnaja kniga denezhnogo zhalovan'ja chuguevskim novopribornym stanichnym ezdokam 149 goda, 1640–1641 roki, ark. 1–70. (In Russian)

РДАДА, ф. 210, оп. 4, спр. 214. Чугуевский росписной список 149 года; Верстальная десятя чугуевцев, детей боярских, верстанья в Чугуеве воеводы кн. П. И. Щетинина 148 года; Десятя денежной раздачи чугуевским детям боярским и казакам, раздачи в Чугуеве воеводы Григория Ив. Кокорева 149 года; Десятя денежной раздачи чугуевским пушкарям, раздачи того же воеводы 149 года; Раздаточная книга денежного жалования чугуевским новоприборным станичным ездохам 149 года, 1640–1641 роки, арк. 1–70.

RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 175. Godovaja smetnaja kniga gorodov, vedavshihsja Belgorodskim stolom, 1698/1699 rik, 813 ark. (In Russian)

РДАДА, ф. 210, оп. 6д, спр. 175. Годовая сметная книга городов, ведавшихся Белгородским столом, 1698/1699 рік, 813 арк.

RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 34. Rospisnye spiski goroda Vol'nogo 162 goda, 1652 rik, ark. 127–157. (In Russian)

РДАДА, ф. 210, оп. 6д, спр. 34. Росписные списки города Вольного 162 года, 1652 рік, арк. 127–157.

Rospisnye knigi goroda Valuek 1681 goda. V: *Dopolnenija k aktam istoricheskim*, t. 9. Sankt-Peterburg, 1875, s. 169–179. (In Russian)

Росписные книги города Валук 1681 года. В: *Дополнения к актам историческим*, т. 9. Санкт-Петербург, 1875, с. 169–179.

Smetnye knigi goroda Chugueva 1692–1695. Har'kov, 2010. (In Russian)

Сметные книги города Чугуева 1692–1695. Харьков, 2010.

Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy v m. Kyiv (TsDIAK), f. 1791. Chuhuivs'ka prykazna izba, op. 1, spr. 6. Smetnaja kniga s opisaniem Chuguevskoj kreposti, voennogo snarjazhenija i spiska chuguevskih sluzhilyh ljudej, 1692 rik. 154 ark. (In Russian)

Центральний державний історичний архів України в м. Київ (ЦДІАК), ф. 1791. Чугуївська приказна ізба, оп. 1, спр. 6. Сметная книга с описанием Чугуевской крепости, военного снаряжения и списка чугуевских служилых людей, 1692 рік. 154 арк.

TsDIAK, f. 1791. Chuhuivs'ka prykazna izba, op. 2, t. 1, spr. 29. Rospis' novogo vyhodu cherkas, kotorye v Chuguev na vechnoe zhit'e prishli i na chem im davat' denezhnoe zhalovan'e, 1653 rik, ark. 22–24. (In Russian)

ЦДІАК, ф. 1791. Чугуївська приказна ізба, оп. 2, т. 1, спр. 29. Роспись нового виходу черкас, которые в Чугуев на вечное житье пришли и на чем им давать денежное жалованье, 1653 рік, арк. 22–24.

TsDIAK, f. 1791. Chuhuivs'ka prykazna izba, op. 3, spr. 33. Poruchnaja zapis' chuguevskih kormovyh kazakov o prisutstvii kazaka Ivana Natarova v Chuguevskoj prikaznoj izbe do reshenija dela, 1705 rik, ark. 1–6. (In Russian)

ЦДІАК, ф. 1791. Чугуївська приказна ізба, оп. 3, спр. 33. Поручная запись чугуевских кормовых казаков о присутствии казака Ивана Натарова в Чугуевской приказной избе до решения дела, 1705 рік, арк. 1–6.

TsDIAK, f. 1791. Chuhuivs'ka prykazna izba, op. 1, spr. 126. Skazki vinogradnyh sadovnikov o sostave ih semej, 1719 rik, ark. 1–12. (In Russian)

ЦДІАК. ф. 1791. Чугуївська приказна ізба, оп. 1, спр. 126. Сказки виноградных садовников о составе их семей, 1719 рік, арк. 1–12.

TsDIAK, f. 2111. Zmiivs'ka prykazna izba, op. 1, spr. 1. Chelobitnaja starshin, urjadnikov i rjadovyh kazakov o razreshenii zanimat'sja im promyslami bezobrochno za voennuju sluzhbu, 1689 rik, ark. 1–3. (In Russian)

ЦДІАК, ф. 2111. Зміївська приказна ізба, оп. 1, спр. 1. Челобитная старшин, урядников и рядовых казаков о разрешении заниматься им промыслами безоброчно за военную службу, 1689 рік, арк. 1–3.

Yurkevych, V. D. *Emihratsiia na skhid i zaliudnennia Slobozhanschyny za B. Khmel'nyts'koho*. Kyiv, 1932. (In Ukrainian)

Юркевич, В. Д. *Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького*. Київ, 1932.

Yurkevych, V. D. Kharkivs'kyj perepys roku 1660: perepys Slobozhanschyny F. T. Pestrykova j S. S. Ushakova. *Zapysky Istorychno-filohichnoho viddilu VUAN*, kn. 20, 1928, s. 129–173. (In Ukrainian)

Юркевич, В. Д. Харківський перепис року 1660: перепис Слобожанщини Ф. Т. Пестрикова й С. С. Ушакова. *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*, кн. 20, 1928, с. 129–173.

Sergey Kushnarev

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.s.cuschnarev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2076-9904>

THE FUNCTIONING OF THE APPARATUS OF PRYKAZ CHAMBERS AND DEVELOPMENT OF PRYKAZ ARCHIVES IN THE TOWNS OF SLOBODA UKRAINE, 17th TO EARLY 18th CENTURIES

The article explores the development and operation of the archives of prykazni (or z'izhdzhi) izby (prykaz chambers) in the towns of Sloboda Ukraine from the 17th to early 18th centuries. The settlement of Sloboda Ukraine during the 17th century led

not only to the spread of prykaz bureaucracy, but also to the appearance of new types of documents, distinctive for this region. The article provides a detailed description of the functioning of the institute of prykaz assistant clerks (subdeacons, piddyachi), directly responsible for day-to-day paperwork and acting as the principal custodians of records withdrawn from active use. Analyzing for the first time in historiography the inventory of the prykaz archive of Chuhuiv (the oldest known such office) for the 1640s enables the author to outline the bureaucratic procedures that accompanied the founding of a new town, allocation of land, and establishment of a local administration. It is argued that proper record-keeping and operational efficiency of local prykaz archives depended solely on the personal qualities of individual voivodes or assistant clerks. While prykaz officials could be punished for poor performance of their direct duties, documents that would regulate archive-related aspects of local administration did not exist until the last third of the 17th century. Based on analysis of inventories of prykaz archives, the author argues that this institution played a major role in the everyday life of towns. Both government policy in the development and defense of the new territories and the life of the average inhabitant of the borderlands, who needed to be allocated land and cash salary as quickly as possible, depended on the preservation and effective use of documents. The article gives an overview of modern archival collections where administrative records of prykaz chambers of Sloboda Ukraine from this period can be found today and considers the prospects for further use of these sources in historical research.

Keywords: Sloboda Ukraine, bureaucracy, prykaz chamber (prykazna izba, z'izhdzha izba), voivode, assistant clerk (subdeacon, piddyachyi), archive, 17th to 18th centuries, prykaz system.

Текст надійшов до редакції 11.08.2024.

The text was received by the editors 11.08.2024.

Текст затверджено до друку 01.10.2024.

The text is recommended for printing 01.10.2024.